

SUNDSBY SÄTERI - HISTORIK OCH KULTURLANDSKAP

Berörda enheter: Sundsby

HISTORISK IDENTIFIERING

Bohuslän, Tjörns härad, Valla socken

LÄGESBESKRIVNING OCH GEOGRAFISK OMFATTNING

Sundsby säteri är beläget på ön Mjörn, mellan Orust och Tjörn. Sundsbys ägor omfattar södra delen av ön Mjörn, öarna Ängholmen, Hästholmen, Bockholmen och Klövjan samt ett område på Tjörn, söder om Mjörn.

TOPOGRAFI OCH NATURFÖRHÅLLANDEN

Södra och sydöstra delen av Mjörn består av ett markerat bergsparti som till stora delar är ekskogsbevuxet. Bergsmassivet begränsas åt norr och söder av dalar i nordost-sydvästlig riktning. På sydostsidan av bergsområdet med utsikt över Sundsby kile ligger säteribebyggelsen. Söder om gården, i sluttningen ned mot Sundsby kile, breder lågt liggande odlingsmarker ut sig med åkrar, betesängar och betade strandängar.

Säteriets ägor omfattar också en stor areal åkermark vid gården Åker, söder om Mjörn. Gården återfinns i en uppodlad sprickdal som löper i östvästlig riktning. Dalgången omges av skogsbevuxna bergsområden.

Hela området ligger under högsta kustlinjen. Nivåskillnaderna i området är stora, de lågt liggande odlingsmarkerna strax söder om säteriet når inte 5 m ö h, medan bergsmassivet norr om säteriet har en högsta punkt som ligger 107,4 meter över havet. Säteriets odlingsmarker har under lång tid legat under vatten och har frilagts sent.

ORTNAMN

Vissa ortnamn kan delas in i åldersgrupper med hjälp av namnens slutled. Efterleden -by har varit produktiv under lång tid, från yngre järnålder till medeltid (Pamp s 39-40).

Sundsby har troligen etablerats någon gång under tidig medeltid. Äldsta belägg för Sundsby är från 1388 då namnet skrivs "Sundbö"(Röde bog s 320). Säteriet har sannolikt fått namn efter läget vid sundet mellan Mjörn och Tjörn.

Sundsby har gemensam ägovidd med enheterna Djuphult, Tunnevik och Åker. Dessa enheter har vid olika tidpunkter blivit lagda under säteriet, och det är inte längre möjligt att fastställa gränserna för gårdarna. Äldsta belägg för Djuphult och Tunnevik är från 1388 och för Åker 1528.

Sammanfattat naturnamn, som Djuphult och Tunnevik, har ofta medeltida ursprung. Åker kallades också "Slottet", vilket sannolikt syftar på den fornborg som finns i närheten av gården.

RELEVANT FORNLÄMNINGSBILD

Fornlämningar från äldre tid som har samband med bebyggelsens historik har ej registrerats. De förhistoriska lämningarna på södra delen av Mjörn härrör huvudsakligen från bronsåldern. Ett flertal rösen

är belägna på höjderna runt säteriet. Övriga fornlämningar kring säteriet utgörs bl a av stenåldersboplatser, en domarring och från senare tid tre stenar med inskriptioner.

På säteriets ägor söder om Mjörn, finns en fornborg på en bergklack öster om gården Åker. I dalgången kring gården återfinns också flera stenåldersboplatser.

Fornlämning nummer 458 är registrerad som Tunneviks gamla bebyggelse. Det övergivna by/gårdsläget har pekats ut ifrån lantmäteriakt Valla 64. Uppgiften är emellertid felaktig. Bebyggelsesymbolen på den angivna platsen på kartan markerar endast en ängslada.

Samma karta pekar dock ut flera andra bebyggelselägen som nu är övergivna. Åkers gamla gårdsläge (fornlämnings nr 456) och Djuphults äldre bebyggelse är markerade. Lantmätaren uppger emellertid att Djuphults gårdsläge var övergivet redan när kartan upprättades 1699.

I dalgången vid Åker fanns ett ängsområde öster om gården med namnet "Efwenröds äng." Möjligen är namnet ett bebyggelsenamn och kan då indikera en ödegård.

DE ÄLDRE LANTMÄTERIKARTORNA

Den första storskaliga kartering som gjorts över området består av en geometrisk avmätning utförd av lantmätaren E. Kuus 1699. Kartan finns i två exemplar, dels som koncept på lantmäteriet i Göteborg (Valla nr 64), dels som renovation (renritad kopia) på LMV i Gävle (N130-41:1). På konceptkartan saknas vissa detaljer som återfinns på renovationen. Dessutom saknas beskrivningen till konceptkartan. Kartan innehåller stora vinkelfel, vilket har inneburit en viss osäkerhet i rektifieringen.

På lantmäteriet i Göteborg finns ytterligare två storskaliga kartor över Sundsby. Den äldsta är en avmätning upprättad av lantmätare J. P. Wessborg 1814 (Valla 123). Syftet med karteringen var att..."undersökning företaga om någon Åkerförändring genom utvidgade odlingar inträffat." Bedyrandena från dåvarande arrendatorn på säteriet "Öfverst Liutnanden och Riddaren" C. Virgin, att den nyodling som skett av gammal ängsmark var högst tillfällig, tyder på att en sådan förändring skulle kunna påverka arrendesumman. Om lantmätaren lät sig nöja med arrendatorns förklaring framgår inte. En avmätning skedde i alla fall av de delar av Sundsby där nyodling skett. Dessutom karterades säteribebyggelsen.

År 1892 gjordes ännu en kartläggning av ..."Sundsby med underlydande Tunnevik, Åker och Djuphult" (Valla 299). Förrättningen genomfördes på grund av en förestående ny utarrendering. Säteriet arrenderades ut på 30 årsperioder.

HISTORIK

Kamerala uppgifter

Sundsby 3 mantal är uppbyggt av 1 mtl på Sundsby, 1 mtl på Åker, ½ mtl på Tunnevik och ½ mtl på Djuphult.

När Biskop Eystein omnämnde Sundsby 1388, ägde kyrkan endast ett örtugsbol i gården, vilket innebär att gården var en av socknens mindre hemman.

De äldst kända ägarna till Sundsby tillhörde den adliga släkten Green. I officiella handlingar återfinns gården först i slutet på 1400-talet, då ett diplom 1493 omnämner en Lauris Swndsby, som sannolikt tillhört den ovannämnda släkten (C. A. Tiseliuss s 169 ff).

Sundsby förblev en mindre gård fram till 1500-talets mitt. Under 1500-talets andra hälft började ägaren (gården var fortfarande i släkten Greens ägo) emellertid att utöka jordagodset. År 1581 låg 11 gårdar i

Valla socken under Sundsby (Johnsen s 144).

1622 ärvdes Sundsby av Margareta Hvitfeldt. Tillsammans med sin make Thomas Dyre utvidgade hon godset betydligt och det skedde en ökad koncentration av gårdar kring huvudgården. Thomas Dyre avled 1651, och därefter drev Margareta Hvitfeldt godset ensam. Efter sin död testamenterade hon huvudgårdarna (Åby och Sundsby) och underliggande hemman till en stippedieinrättning. Förvaltningen sköttes den första tiden av befallningsmän som utsågs av en stiftelse. Därefter arrenderades Sundsby ut.

Vid införlivningen med Sverige 1658 hade Sundsby 43 underliggande gårdar på Tjörn. Dessutom tillkom ett femtiotal gårdar utanför Tjörn, s k strögods (Johnsen s 152).

Åker var en f d kronogård som genom ett byte lades under Sundsby 1594, eller möjligen 1571. (Holmberg Boh. Beskrifning s 24). Tiseliuss omnämner Åker som underliggande Sundsby 1581, vilket tyder på att uppgiften om 1571 kan vara den rätta (Tiseliuss Boh. Gamla... s 172). Åker brukades senare som utgård till Sundsby.

Även Djuphult lades under Sundsby genom ett byte med kronan. Här finns också olika uppgifter om när bytet genomfördes. Sannolikt skedde det 1648, men det finns också en uppgift om att Djuphult lades under säteriet 1579. (Holmberg Boh. Beskrifning s 24, Tiseliuss Boh. Gamla... s 172).

När Tunnevik lades under säteriet är okänt.

Skiften

Säteribildningen medför att området aldrig skiftats.

Bebyggelse

Sundsby etablerades sannolikt under tidig medeltid. Säkert har det strategiska läget vid viktiga vattenleder varit en betydelsefull orsak till gårdens placering. Liksom många andra adelsgårdar, ligger Sundsby också på avstånd från de gamla centralbygderna.

Avmätningen från 1699 visar att säterianläggningen hade samma placering som idag, d v s strax nedanför den bergsbrant som avslutar bergsmassivet nordväst om säteriet, med utsikt över Sundsby kile. Rester av medeltida bebyggelse på platsen tyder på att bebyggelsens placering har varit densamma sedan lång tid.

Eftersom bebyggelsen endast är markerad med en säterisymbol på kartan, går det inte att få någon uppfattning om själva byggnaderna på säteriet vid tiden för karteringen. Känt är att den gamla gården brann ner 1720. En ny huvudbyggnad uppfördes några år senare (Ernby s 33). Enligt G. Brusewitz beskrivning av Sundsby från 1864 fick den nya säteribebyggelsen en betydligt anspråkslösare utformning än de äldre ”praktfulla åbyggnader” som tidigare stod på platsen. Två flygelbyggnader i direkt anslutning till huvudbyggnaden tillkom vid 1700-talets mitt. Huvudbyggnaden och flygelbyggnaderna genomgick flera genomgripande renoveringar under 1700-talet, men den nuvarande bebyggelsen kan troligen dateras till detta sekel.

Nordväst om säteriet låg 1699 en ”karussdamm,” ett typiskt högreståndinslag. I karuss- eller ruddammarna fanns sötvattenfisk för husets behov. Lantmätaren uppgav att där fanns ”gäddor, ål, suthar och karusser.” Vid dammens avslutning i söder fanns en skvaltkvarn som utnyttjades vid höst- och vårfloed.

Mellan säteribebyggelsen och ruddammen passerade den gamla landsvägen mellan Orust och Tjörn. Vägen gick från Källdalen i norra delen av Sundsbys ägor förbi säteriet och söderut över Sundsby bro till Tjörn.

Förutom landsvägen finns också något som troligen är en gammal ridväg markerad på kartan. Vägen gick från landsvägen, strax norr om säteriet, längs bergsbranten på karussdammens västra sida, och mötte sedan landsvägen igen vid kvarnen söder om dammen.

I anslutning till bebyggelsen låg säteriets träd- och kålgård. Denna hade "...åtskillige bärande trä uti, så af äpplen, päron som andra små trän." I trädgården finns en mindre byggnad och en liten damm markerad. I en artikel från 1763 framgår att det fanns ett lusthus i två våningar i trädgården. Möjligen är det samma byggnad som avses vid karteringen 1699. Ytterligare en damm låg strax norr om den inhägnade trädgården.

Från säteriet gick en bruksväg som en rak axel igenom åkergärdet i sydöstlig riktning ner mot kilen och vek sedan av österut mot Ängholmen. Ängholmen förbands med Mjörn genom en uppbyggd stenlagd vägbro. Även mellan Ängholmen och Hästholmen var en fast förbindelse anlagd på samma sätt.

Strax väster om Sundsby bro, den bro som förband Mjörn med Tjörn, fanns en sjöbod. Biskop Jens Nilsen uppgav efter en visitationsresa 1594 att stenbron över det smala sundet var anlagd i "nyare tid."

Övrig bebyggelse inom säteriets ägor på Mjörn utgjordes av två ängslador. Dessa var belägna inom det ängsområde i dalgången väster om säteriet som utpekades som läget för ödegården Tunnevik. I ängsladorna fövarades under hösten årets höskörd fram till att skaren bar och höet kunde fraktas hem på slädar till Sundsbys lador. Inom ödegärdet fanns också tre skvaltkvarnar i en bäck. Dessa underhölls av de intilliggande enheterna Krossen och Apelgården.

När avmätningen gjordes var Tunnevik sedan länge öde och i sambruk med Sundsby. Enheten hade legat öde sedan åtminstone mitten av 1500-talet (OGB s 130). Kanske ödelades Tunnevik redan i samband med den senmedeltida agrarkrisen, då ett mycket stort antal gårdar lades öde i Bohuslän.

Söder om Mjörn låg enheterna Åker och Djuphult, även dessa i sambruk med Sundsby.

Åker nämns som avelsgård under säteriet 1699. Lantmätaren pekar också ut gårdens bebyggelseläge nordväst om det nuvarande gårdsläget. Åker är det enda av de tre hemman inom säteriets "rå- och rör" som ännu är bebyggt.

Vid karteringstillfället 1699 omnämns även Djuphult som avelsgård under Sundsby. Lantmätaren har markerat Djuphults tomt, norr om Åkers nuvarande tomtplats, men uppger att den var obebyggd. 1892, när området karterades igen, fanns det inte längre något spår av bebyggelsen i dalgången. Namnet Djuphult återfinns endast på ett utmarksområde söder om dalgången som kallades Djuphultshamnen.

Det fanns endast två torp under säteriet 1699: Vassbacka och Hultet, som låg i nära anslutning till dalgången vid Åker. Åtminstone fram till 1763 förblev dessa de enda torpen på Sundsbys ägor.

1814 års kartering ger en detaljerad bild av säteribebyggelsen med en beskrivning av varje byggnads funktion (se bilaga 1). Bebyggelsen bestod av en manbyggnad av trä med valmat mansardtak täckt av tegel som var omgiven av två flygelbyggnader med spetsiga valmade tegeltäckta tak kring en fyrkantig gårdsplan. Väster om huvudbyggnaden låg ladugården och andra ekonomibyggnader.

Man- och flygelbyggnaderna var placerade så att de bildade ett rum med tre sidor som öppnades sig - inte mot sydost och Sundsby kile som man kanske skulle kunna tro - utan mot nordväst, in mot berget. Orsaken är säkert att här, mellan dammen och säteriet, gick landsvägen mellan Orust och Tjörn.

Under 1800-talet skedde omfattande förändringar av säteribebyggelsen. Vid 1800-talets mitt ersattes en äldre kölna i sten av ett stenmagasin i två plan vid ruddammens nordöstra del. I väster uppfördes en ekonomibyggnad parallellt med ladugårdslängan. Även källarvinden invid huvudbyggnaden uppfördes under denna tid. I öster tillkom en trädgårdsmästarbostad någon gång under 1800-talet.

På 1890-talet ombyggdes huvudbyggnaden kraftigt. Den äldre takformen utbyttes mot nuvarande sadeltak med stora utsprång. Flygelbyggnadernas brutna tak fick en flackare lutning som stämde överens med huvudbyggnadens nya utformning. Ett försök att återge husets exteriör dess ursprungliga stil genomfördes på 1920-talet.

Landsvägen fick en ny sträckning, sannolikt någon gång under 1800-talets andra hälft. Istället för det tidigare höga läget över bergshöjderna nordost om säteriet, drogs den nu öster om Källdalen, längs Mjörns strandkant söderut, och vek därefter av åt väster förbi säteriet mot Sundsby bro. Vägens nya sträckning innebar en påtaglig förändring för Sundsby. Vägen drogs genom säteriets trädgård söder om säteribebyggelsen och skar därigenom av säteriet från odlingsmarken.

På kartan från 1892 finns ytterligare en väg markerad. Den gick från ruddammens södra del västerut, till området vid den gamla ödegården Tunnevik. Vägen finns inte utmärkt på avmätningen från 1699, men fanns troligen i någon form redan vid denna tid.

Avmätningen från 1892 är den första av kartorna över säteriet som visar hur trädgårdens såg ut i detalj. Trädgårdens utformning, med bl a mjukt slingrande gångar, var tydligt präglad av den tidens trädgårdsideal, den engelska parken. Det engelska idealet innebar en inriktning mot en friare och mer naturlig park, som anslöt till det omgivande landskapet. I trädgårdens norra del återfanns kryddland kring en mindre damm. Den södra delen bestod främst av en delvis trädbevuxen gräsplan. I öster övergick de välansade gräsmattorna i ängsmark.

När det gäller övrig bebyggelse, visar kartan att en mängd dagsverkstorp tillkommit, de flesta i perifera lägen på utmarken.

Under 1930-talet revs ladugården som då var förfallen. Någon ny uppfördes inte. En orsak kan vara att det vid denna tidpunkt fanns flera arrendatorer på Sundsby. Den person som arrenderade själva säteribebyggelsen arrenderade inte de övriga ägorna. Säteriets ägor såldes 1983 till en privat köpare. Stipendiestiftelsen behöll endast säteriet med omgivande trädgård, som fortfarande arrenderas ut.

De torp som ännu är bebyggda har styckats av från huvudfastigheten.

Markanvändning och rumslig organisation

Huvudgården Sundsby var som nämnts inte någon större gård. Genom bl a byten med kronan lades emellertid flera gårdar under säteriet, och ägoområdet utökades betydligt. Karteringen från 1699 visar att detta bl a innebar ett omfattande tillskott av ängsareal och betesmark till säteriet.

På 1690-talet utgjorde det låglänta öppna området, söder om säteriet, den centrala inägomarken. Åkermarken låg samlad i anslutning till bebyggelsen och var omgiven av ängsmark.

Strax väster om åkermarken låg en stor inhägnad humlegård med 750 humlestänger.

Säteriets åkermark var framförallt koncentrerad till gårdet i anslutning till bebyggelsen. Däremot var ängsmarken betydligt mer spridd. Förutom den ängsmark som omgav åkermarken utnyttjades Ängholmen öster om Sundsby för slåtter. För detta ändamål användes även ett område i dalgången väster om säteriet,

som troligen utgjort ödegården Tunneviks gamla inägor. Dessutom utnyttjades största delen av dalgången kring Åker på Tjörn som slåttermark.

Ängsarealen var betydligt större än åkerarealen. Förhållandet mellan arealen åker och äng på säteriets ägor på Mjörn var c:a 1:5, typiskt för boskapsbaserat ensädesbruk. Räknar man också in slåttermarksarealen i dalgången kring gården Åker, blir ängsarealen ännu mer dominerande: förhållandet mellan åker och äng blir då 1:10.

Ängsmarkerna utgjordes dels av fuktiga mad- och strandängar, dels av torrare delvis trädbevuxna hårdvallsängar. Ängsmarken som omgärdade åkermarken vid säteriet, bestod enligt lantmätaren av bärande vall, bevuxen med ek och ”annan små skog.” En del av dessa träd kan ha utnyttjats för lövtäkt.

Lerslätten omges av mindre bergshöjder som var glest bevuxna med lövträd och utnyttjades för bete.

På Ängholmen uppgavs ängen bestå av madblandad hårdvall, delvis bevuxen med ”linnebuskar”. Troligen indikerar detta stubbskottsbruk. Lindlöv var ett näringsrikt foder som bl a ansågs göra smöret fett, gult och mäktigt (P. Kalm s 156).

Ängsmarken vid ödegården Tunnevik var glest bevuxen med ek, björk, al och andra träd. Området omgärdades av en gårdesgård som förhindrade djuren på utmarken att ta sig in på ängen.

Åker och Djuphults inägomark utgjordes av dalgångens lerslätt. Åkerjorden återfanns i anslutning till gårdarnas bebyggelselägen. Större delen av dalgången utnyttjades emellertid som ängsmark, som åtminstone delvis uppgavs vara bevuxen med ”små skog.” Båda gårdarnas inägor låg samlade inom ett och samma särhägnade åker- och ängsgärde.

Öster om säteriet i anslutning till trädgården, låg en kalvhage. Hagen var bevuxen med ek och al och gav enligt lantmätaren bete till 10-12 kalvar. Det var vanligt att placera beteshagar för djur man ville ha särskild uppsikt över nära bebyggelsen, t ex kalvar eller lamm. Det innebar ett skydd mot rovdjur.

Utanför Ängholmen ligger ytterligare tre holmar, vilka alla utnyttjades för bete. Vegetationen på holmarna tyder på ett hårt utnyttjande av betesmarken. Holmarna var bevuxna med ljung och träd saknades helt.

På Hästholmen fanns bete för 3-4 hästar, på Bockholmen för fyra stycken bockar och Klövjan kunde föda en bock ”understundom.”

Åker- och ängsmarker samt beteshagar var omgärdade med hägnader av sten, en del med ris och slanor ovanpå.

Bergsområdet nordväst om säteriet utgjorde Sundsbys utmark där djuren gick på skogsbete. Utmarken var fortfarande skogsbevuxen till skillnad från många andra håll i Bohuslän vid den här tiden, där skogarna utsatts för skövling under hela medeltiden. Utmarksområdena kring dalgången vid gårdarna Åker och Djuphult var t ex nästan helt skoglösa. Säterier och storgårdar behövde inte sälja ut av ekonomiska skäl som många andra, utan istället vårdades och sparades i regel skogarna.

Sundsbys utmark beskrevs 1699 som ”...till största delen av bergmark bestående med ek, björk, fur och annan skog till bränne, övervuxen av små ljung och gräsmark...”. Lantmätaren uppger alltså att skogen endast kunde utnyttjas till bränsle. Han nämner inte att det skulle finnas virke till husbyggnad. Det skulle kunna betyda att skogen inte var av sådan kvalité att byggnadstimmer fanns att ta ut vid den här tiden. Kanske exploaterades skogen hårt efter Margareta Hvitfeldts död 1683 då ägorna donerades till en stipendiestiftelse.

Skogen kring Sundsby hade hagmarkskaraktär och var ljus och öppen. Trädskiktet hölls glest genom kontinuerligt bete.

G. Brusewitz beskrivning av Sundsby från 1864 ger en bild av området.

”...Sundsby, omgifvet af den mest pittoreska natur - ja man kan på vissa ställen der anse sig förflyttad till till den yppiga södern, till Appenninernas af pinjelundar smyckade pass, till Medelhavets kuster.” (se bilaga 2)

Avmätningen från 1892 visar på omfattande förändringar när det gäller markanvändningen på Sundsby. Åkerarealen hade utökats kraftigt på ängsmarkens bekostnad. Orsaken var att boskapsskötselns ekonomiska betydelse minskat medan sädesodlingen blivit viktigare. Nya växtföljder med insådda vallar på åkern innebar också att slåtterängarna förlorade sin betydelse som vinterfodermark.

Vid ödegården Tunnevik, väster om säteriet, hade de fuktiga ängsmarkerna dikats ut och odlats upp. Här hade också anlagts fyra torp. Dalgången vid Åker som tidigare dominerats av ängsmarker, var nu helt uppodlad. Däremot skedde mycket liten utökning av åkerarealen i gårdet söder om säteribebyggelsen. Endast en mindre del av ängsmarken väster om åkern hade odlats upp. Ett särhägnat åkergräde hade anlagts på Ängholmen. Dessutom hade en mängd torp och lyckodlingar tillkommit på utmarken där det fanns odlingsbar mark.

Övrigt

I bouppteckningen efter Thomas Dyre från 1652 kan man få en uppfattning av jordbrukets omfattning på Sundsby vid den här tiden. En kreatursförteckning visar att det på Sundsby och Åker fanns 1 tjur, 44 kor, 20 kvigor, 30 oxar och stutar, 17 kalvar, 90 får, 55 getter, 50 svin, 6 hästar och 4 föl.

Inför en ny utarrendering 1763 infördes en kungörelse i tidningen Nya Veckobladet som ger en bild av säteriets ekonomi vid 1700-talets mitt:

”Säteriet består av trenne hela Hemman, med trenne Torpare därunder, utsädet är 33 tunnor: uti jämgoda år födas med fodret öfwer wintren 30 stycken kor, 8 qwigor, 10 oxar, 14 st. ung-boskap, 10 hästar och 50 får. Alt arbete, som Wid Säteriet och afwelsgårdarna erfodras, werkställes af In- och Utsokne Bönderna på deras egen kost. Skog är att tillgå till nödig wedbrand, och til hus-byggnad fås timmer från Gymnasii-skogarne. Utom fiske i saltsjön finnas 4 st. carusse-dammar, samt ostronfiske till husbehof, på Säteriets och näst gräntsande Insokne-Hemmans ägor; dessuton 4 st. små qwarnar, hwar på all Säteriets mäld males; de 3 qwarnarne underhålles af Gymnasii-åboarne på Apelgård och Krossen.

Wid Säteriets manhus finns en stor och widlyftig trädgård, hwaruti äro åtskilliga sköna frukt bärande trän, samt ett lusthus af 2 våningar, dessutom finns en liten trädgård imellan man och ladugården, samt uti gårdet en humle- och kålhage.”

A. E. Holmberg beskriver Sundsby på följande sätt på 1840-talet:

”För närvarande befinner sig denna egendom uti ett sådant skick som man kan vänta sig en arrendegård, hvars arrendesumma är så högt som möjligt tilltagen. Åbyggnaderna äro oansenliga och bristfälliga, och den 700 alnar långa ruddammen, som sträcker sig emellan sjelva gården och den motstående skogbevuxna fjellväggen, nästan alldeles igengrodd. Jämförd med sitt hemmantal är Sundsby egendom ingalunda av någon utmärkt beskaffenhet. Ägorna äro vida kringspridda och svårskötta; jordmånen vattensjuk och på sina ställen, såsom vid Tunnevik, af mindre god beskaffenhet. Årliga utsädet är emellan 50-60 tunnor höst- och vårsäd samt 50 tunnor potatis. Ången lämnar 200 lass hö, hvarmed, och med tillhjälp af halmfodret, vinterfödas 80 nötkreatur, 8 hästar och 50 får. 18 dagsverkstorp lemna årligen 1,200 dagsverk på egen kost, och på ägorna finnas, ehuru starkt den blivit anlitad, husbehofsskog af ek, gran och furu, samt hjälplig tillgång till bräntorf.”

FÄLTBESIKTNING

Endast säteriets ägor på södra Mjörn och på intilliggande Ängholmen har undersökts i fält.

Bebyggelse

Säteriets bebyggelse från 1700- och 1800-talet som är väl bevarad förklarades tillsammans med omgivande trädgård som byggnadsminne 1981.

Trädgården är till stora delar gräsbevuxen och har inslag av stora lövträd av bl a ask. Vissa av träden visar spår av hamling. I historiska källor från olika tider omtalas att trädgården varit bevuxen med fruktträd. Enligt uppgift fanns ännu på 1950-talet c:a 250 fruktträd i trädgården. Idag återstår endast ett fåtal. Det finns fortfarande spår av trädgårdsanläggningen som den såg ut vid 1800-talets slut, bl a i form av fördjupningar efter rundade diken och gångar. Den stengärdesgård som utgjorde trädgårdens gräns i öster är bevarad.

Väster om huvudbyggnaden finns tydliga spår efter säteriets ladugård som revs på 1930-talet. Ladugårdens byggnadsgrund med bl a en stenlagd uppfartsramp är fortfarande synlig.

Ruddammen var under lång tid igenväxt, men har grävts ur under senare tid. I anslutning till dammen växer emellertid en del igenväxningsvegetation.

En häck av bok avslutar trädgården i söder och ger skydd mot vägen som löper mellan säteriet och odlingsmarken. Vägen är asfalterad och troligen breddad. På vägens södra sida växer en trädrad av lind. Trädraden har funnits på platsen åtminstone sedan 1930-talet, men är sannolikt äldre. Mellan träden växer igenväxningsvegetation av bl a hagtorn och nypon, vilket bidrar till att säteriet på ett olyckligt sätt upplevs som isolerat från odlingsmarken.

De övriga äldre vägsträckningar som är markerade i kartmaterialet finns i hög utsträckning kvar också idag. Den gamla landsvägen är bevarad som en markväg i skogsområdet norr om säteriet. Vägen är tydlig, och utgörs av en övertorvad vägbank. I anslutning till vägen växer enstaka grova, mycket gamla, tallar och ekar. Strax norr om säteriets trädgård finns en bevattningsdamm. Möjligen är det samma damm som är markerad på den äldre kartan från 1699.

Längs bergbranten norr om säteriet löper en gångstig, vars sträckning kan vara densamma som den ridväg lantmätaren pekade ut på kartan från 1699. Eftersom endast vägens ungefärliga sträckning är markerad, är detta emellertid något som är svårt att fastställa. Även den väg som gick från ruddammens södra del till dalgången väster om säteriet finns kvar som en gångstig.

Vägen som löpte rakt igenom åkergärdet är bortodlad idag. Däremot finns de stenlagda vägbroar som förband Hästholmen och Ängholmen med Mjörn kvar.

Öster om trädgården finns en infartsväg till säteriet, som anlagts någon gång efter 1892. Infarten är markerad med skalmurar.

Sundsby bro som i äldre tid var den stenbro som förband Mjörn med Tjörn har ersatts av en betongbro. Spår av den äldre bron saknas. Strax väster om bron finns stenfundament på båda sidor om Mjölkeviken vilket tyder på att här har funnits en mindre (trä?)bro över viken. Från bronns södra sida löper en stenlagd gångstig som följer den västra strandkanten ner till en fördämning vid ostronkilen. Fördämningen är markerad på den geometriska avmätningen från 1699.

Flertalet av de gamla torpen är ännu bebyggda. Bebyggelsen på torpen är huvudsakligen från 1800-talets slut eller 1900-talets början, men till stor del förändrad genom om- och tillbyggnader. Dyviks och Ramdalens boningshus är emellertid väl bevarade. Även Källdalens boningshus har kvar sin äldre karaktär trots förändrade fasad-och takmaterial.

Vid ruddammens avslutning i söder fanns i äldre tid en skvaltkvarn. Lämningar efter kvarnen saknas troligen eftersom en parkeringsplats har anlagts på platsen. En fördämningsvall återstår emellertid av anläggningen. Området är kraftigt överväxt och går inte att undersöka fullständigt.

Markanvändning

Det stora åkergårdet i anslutning till säteriet har samma arrondering idag som 1699. På grund av det sankta läget fanns i äldre tid flera öppna diken i åkern. En del av dessa har täckdikats, men vissa finns ännu kvar. Åkergårdet avgränsas från de övriga delarna av de gamla inägorna av en stengärdesgård. De ängs- och betesmarker som tidigare omgav åkermarken är till stora delar lövskogsbevuxna. I de mer låglänta delarna återfinns öppnare delar med bl a strandängar.

Den tidigare Kalvhagen, öster om säteriet, är lövskogsbevuxen och har förlorat karaktären av betesmark. Däremot är stora delar av den stengärdesgård som omgav hagen bevarad. I krönläge på en bergshöjd i hagen finns spår av en väderkvarn.

Bergsområdet nordväst om säteriet utgjorde tidigare säteriets utmark, där djuren gick på bete. Idag är området bevuxet med barr- och ädellövskog (framförallt ek och bok). Skogen var tidigare ljus och öppen. Det kan man ännu se spår av genom de äldre träd som finns kvar. Vissa av träden är flera hundra år gamla ekar och tallar som har ett vidkronigt växtsätt.

Eftersom betet upphört, har skogarna kring säteriet tätat. Tyvärr har detta inneburit att ett antal av de äldre träden har dött under de senaste decennierna, eftersom de kräver en ljus och öppen växtplats för att överleva.

Längs den gamla ridvägen norr om ruddammen finns ett flertal, delvis raserade, stengärdesgårdar. Gärdesgårdarna är inte markerade i det äldre kartmaterialet och deras funktion är okänd. I vissa fall återfinns de i anslutning till branter på utmarken och kan då haft som funktion att skydda djuren från fall. En av stengärdesgårdarna hägnar in en avsats med planare, möjligen stenröjd, yta.

Ängholmen utnyttjas för bete och har bibehållit sin öppna karaktär. I trädskiktet återfinns ek, med vissa inslag av lind. De övriga holmarna är bevuxna med tallskog.

De ängsmarker som odlades upp sent, sannolikt först under 1800-talet, har lagts igen och utnyttjas idag mer extensivt för bete eller som slåttervall. Odlingsspår finns emellertid bevarade i form av bl a slutfårar och diken. De tidigare åkerytorna omges av stengärdesgårdar. Det gäller t ex åkrarna i dalgången väster om säteriet (ödegården Tunnevik) samt åkergårdet på Ängholmen.

Även odlingsmarkerna till det ödelagda torpet Nybygget hålls idag öppna genom bete. Här finns också lämningar efter den ödelagda torpbebyggelsen. Däremot är markerna i anslutning till torpet Ramsdalen igenväxande. Torplyckorna omges av stengärdesgårdar.

Den stengärdesgård som omgärdade det tidigare ängsområdet i dalgången väster om säteriet, och som även till vissa delar utgjorde Sundsbys gräns mot omgivande enheter, finns fortfarande kvar.

Hävd

Åkergårdet i anslutning till säteriet är idag den enda åkermark på säteriets ägor på södra Mjörn som

utnyttjas för spannmålsodling. Större delen av de tidigare ängs- och betesmarkerna i anslutning till säteriet saknar hävd. Endast ett område direkt väster om åkergården hävdas genom bete. Hävderna är emellertid svaga, och området är igenväxande.

Ängsholmen är väl hävdad genom bete och har bibehållit sin öppna karaktär. De övriga holmarna är bevuxna med tallskog och saknar hävd (?).

Vissa röjningsåtgärder har utförts i skogsområdet nordost om säteriet, t ex kring de äldsta eksolitärerna som växer i anslutning till den gamla landsvägen.

Dalgången väster om säteriet som utnyttjats som ängsmark och senare som åker, utnyttjas nu delvis för bete. Delar av den gamla vallen slås årligen med det huvudsakliga syftet att hålla markerna öppna.

Landskapelementen saknar skötsel och är delvis igenväxta.

SAMMANFATTANDE KARAKTÄRISTIK OCH AGRARHISTORISKA VÄRDEN

Sundsby säteri utgör en karaktäristisk högreståndsmiljö med kontinuitet sedan medeltiden. Miljön har i stor utsträckning bibehållit de grundläggande karaktärsdragen sedan åtminstone det äldsta kartmaterialets tid vid sekelskiftet 1700.

De topografiska och naturgivna förutsättningarna har medverkat till att den övergripande rumsliga strukturen, som den framträder i fördelning av öppen mark och skog, har bibehållit sin grundkaraktär sedan 1600-talets slut.

En viktig orsak till den väl bevarade rumsliga strukturen är också Sundsbys status som adelsgård, vilket inneburit att området aldrig skiftats. Skiftena medförde i regel stora omstruktureringar, som splittrade byar, förändrade vägsträckningar m m.

Säteribebyggelsens placering, åkermarkens arrondering och säteriets ägo gränser är desamma sedan det äldsta kartmaterialets tid. Bebyggelsens placering är troligen intakt sedan medeltid.

Området avspeglar också väl herrgårdsmiljöns ekonomiska och sociala förhållanden. Den välbevarade säteribebyggelsen från 1700- och 1800-talet har en typisk högreståndsprägel. Bebyggelsen som är av stort kulturhistoriskt värde förklarades som byggnadsminne 1981. Lagskyddet omfattar även den omgivande trädgården. Många av de dagsverkstorp som omgav säteriet är ännu bebyggda.

Säterierna ekonomiska särställning innebar att skogarna inte utsattes för den skövling som drabbade den vanliga bondeskogen i Bohuslän. På Sundsbys ägor återfinns bestånd av ädellövsskog med lång historisk kontinuitet.

Det tidigare starkt kulturpräglade landskapet vid Sundsby har emellertid förändrats. Åkermarken i anslutning till säteriet utnyttjas fortfarande för spannmålsodling, men den öppna och ljusa beteslandskap som förr präglade området har delvis ändrat karaktär. De gamla hag- och utmarkerna är numera i relativt hög grad bevuxna med täta lövskogar.

Landsvägen fick en ny sträckning förbi säteriet på 1800-talet. Den drogs då strax söder om säteriet istället för, som tidigare, norr om bebyggelsen. Detta är i princip den enda påtagliga förändring i den rumsliga strukturen som skett inom området sedan det äldsta kartmaterialets tid. Dessutom finns mycket få sentida eller ickeagrara inslag inom miljön.

Den välbevarade rumsliga strukturen innebär att en mängd spår efter äldre markanvändning finns kvar t ex

hågnader, vägar, diken och husgrunder. De spärrgreniga ekar och tallar som finns på utmarken och i betesmarkerna utgör också ett värdefullt historiskt inslag som berättar om ett äldre och öppnare landskap.

LITTERATUR OCH ARKIV

Biskop Eysteins Jordebog, 1390-tal, Oslo 1958. Faksimileutgåva

Biskop Jens Nilssöns visitatsböcker og reiseoptegnelser 1574-1597. Faksimiltryck 1981 från 1885 års upplaga. Uddevalla 1981

Brusewitz, G. Elfsyssel (södra Bohus-län). Stockholm, faksimil 1975, 1:a upplagan 1864.

Ernby, Eibert: Sundsby, hus med historia. Bohusläns museum, Uddevalla 1988.

Flinck, Maria: Tusen år i trädgården. Värnamo 1994.

Holmberg, A. E. :Bohusläns historia och beskrifning. Nr 1 och 3.

Holmberg, A. E. : Några ord om det ömkeliga tillståndet på Kongl. Och Hvitfeldtska Stipendiigodsen i Bohus län. Göteborg 1848.

Kalm, Pehr: Västgöta och Bohuslänska Resa. 1742.

Lantmäteriakter på Lantmäteriet, Göteborg: Valla 123, Valla 299

Lantmäteriakter på LMV: N130-29:1, N130-41:1

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. Sundsby säteri. Kulturhistorisk dokumentation inför byggnadsminnesförklaring. Göteborg 1988.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. Åby säteri. Riksintressen för kulturminnesvården. Göteborg 1992.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län, VII Ortnamnen i Tjörns härad, Göteborg 1992.

Tiseliuss, C. A. :Bohusläns gamla adliga gods och sätesgårdar. Göteborg 1925.

Tiseliuss, C. A. : Bohusläns märkligare gårdar. Del I-II. Lund, faksimil 1980, 1:a upplagan 1926.